

<https://rpil.ui.ac.ir/?lang=fa>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 2, No. 70, 2026

Received: 17/08/2025

Accepted: 14/01/2026

Critical Codicology of Jalaloddin Davani's New Persian Works

Valiollah Sharaf

Ph.D. in Mystical Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities,
Ferdowsi University, Mashhad, Iran
valiollah.sharaf@gmail.com

Abstract

The scholarly correction of an author's works relies on the critical codicology of his works. By systematically analyzing manuscripts from libraries around the world, we can carefully clarify the authenticity of books and treatises attributed to various authors. An examination of catalogues from many countries reveals that, in addition to Davani's well-known Persian works in Iran, there are other works attributed to him globally, and determining their accuracy and originality requires critical manuscript analysis. Accordingly, before a comprehensive arbitration about Davani's views and ideas, it is essential to investigate the authenticity of his lesser-known works. Therefore, the present study aims to clarify the originality of the text and the accuracy of the attribution of new Persian works attributed to Davani. During the research process, our understanding of Davani's newly discovered works, particularly in terms of bibliography and codicology, has been enhanced through a comparative study of over 1,100 Persian manuscripts in the catalogues of various libraries. The findings show that, in addition to the recognized Persian works of Davani in Iran, there is at least one detailed book, two short treatises, and an exquisite collection of Persian poetry not listed in the Persian union catalogues, including the *Union Catalogue of Iran Manuscripts (Fankha)*. This article introduces the following authentic works: 1) The book of *Translation and Interpretation of Mokhtasar-o al-Vaqāye*, 2) The treatise of *the Essence of Faith*, 3) The treatise of *God's Knowledge and Will*, and 4) *A Collection of Poems*.

Keywords: Critical Codicology; Bibliography of New Persian Works; Jalaloddin Davani; Persian Union Catalogue; *Union Catalogue of Iran Manuscripts (Fankha)*; Mystical Literature.

Introduction

Written heritage is the work history of past elites and the birth certificate of modern society. Every generation is responsible for protecting this cultural heritage to recognize its historical roots and to build a modern society on the foundation of its past. In Iran, many researchers have dedicated their efforts to investigating and studying written sources, uncovering hundreds of thousands of valuable works. However, countless books and treatises remain unidentified in libraries both domestically and abroad. By discovering these historical texts, we not only acknowledge the contributions of past scholars to the continuum of science and literature, but also we can harness their insights to help shape our current world.

Jalaloddin Davani is a significant figure in preserving the scientific and literary heritage of his era, having

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rpil.2026.146330.2488

left behind a wealth of manuscripts. Throughout his lifetime, Davani played a crucial role in strengthening the foundations of knowledge during his era, particularly in theology, philosophy, and mysticism. His creative writings and critical commentaries on the works and ideas of earlier thinkers greatly enriched the intellectual and literary discourse of the Timurid period. The prosperity of discussions during that time was mainly credited to his contributions. To fully appreciate and understand the significance of Davani's thoughts, it is essential to explore the intellectual and literary realms of his works. Therefore, it is appropriate to engage in a scholarly study of all the mental and linguistic aspects of his writings. This exploration will help us reflect on the identity of the Iranian society to revive the identity of the present generation.

Several Iranian sages stand out, including Mohammad Farabi (259-339 AH), Hosein ibn Sina (370-428 AH), Shahaboddin Sohravardi (549-587 AH), Nasiroddin Tusi (597-672 AH), Jalaloddin Davani (830- early 10th century AH), and Sadroddin Shirazi (late 10th century-1050 AH). Among these six sages, Davani's focus on "commentary" separates him from others. Specifically, the impact of his writings on the commentary of theological, philosophical, and mystical texts—including on poems of Hafez—is undeniable. Despite the extensive research on Davani's ideas, many aspects, particularly within the literary domain of his contributions, remain unexplored.

One main reason for the lack of attention to Davani's works over the past century is that many of his manuscripts have not been accurately emended and published. Ebrahimi Dinani highlights this issue in his introduction to *The Words of Jalaloddin Davani*, noting that "while many scholars recognize Davani as a philosopher, his works have not been thoroughly read and critically analyzed" (as cited in Esmaili & Karimabadi, 2019, p. 37). Consequently, the Persian works of this Iranian sage must be scientifically revised and researched after the critical codicology. His works are better presented in a comprehensive collection, with a detailed introduction, documented annotations, and various indexes, to facilitate access for researchers.

Materials and Methods

In this study, we analyzed data from over a thousand manuscript catalogues sourced from libraries in various countries to identify different manuscripts of Davani's Persian and Arabic works. To assess the authenticity of the Persian works attributed to him, we compared the beginning, the end, and the text of hundreds of manuscripts. This process led to evaluating the accuracy of the data in the manuscript catalogues of libraries based on the evidence within the texts themselves. Through a comparative study of various catalogues and manuscripts, much information in the catalogues and manuscripts was corrected and enhanced. As a result, we have accurately identified the titles and numbers of both new authentic and non-authentic Persian works attributed to Davani.

Research Findings

The research procedure identified over 6,000 Arabic and 1,100 Persian manuscripts attributed to Jalaloddin Davani from manuscript catalogues in fourteen languages across at least a thousand libraries in forty countries. The study has rigorously examined seven Davani's Persian works for their originality and accuracy as a result of this extensive research. A comparative analysis of at least 1,100 Persian manuscripts, dating from the ninth to the fourteenth centuries AH, confirms that Davani is indeed the author of four newly discovered Persian works, in addition to well-known Persian works previously introduced in the first article. The lesser-known identified works include:

- 1) *Translation and Interpretation of Mokhtasar-o al-Vaqāye* [Tarjome va sharh-e Mokhtasar-o al-Vaqāye];
- 2) *The Essence of Faith* [Gowhar-e imān];
- 3) *God's Knowledge and Will* [Elm va erāde-ye elāhi];
- 4) *A Collection of Poems* [Divān-e ashār].

Discussion of Results and Conclusions

In the written heritage of the Persian language, there are works whose copies have not been found in Iranian libraries yet. As a result, these works are not in the most comprehensive union catalogue of manuscripts in Iran, known as the *Union Catalogue of Iran Manuscripts* (Derayati, 2011-2015). Additionally, some Persian works are not correctly or totally identified in the union catalogues of Persian works, such as the *Catalogue*

of Persian Manuscripts (Monzavi, 1969-1970), the *Union Catalogue of Persian Manuscripts of Pakistan* (Monzavi, 1983-1996), and the *Shortlist of Persian Works* (Monzavi, 1995-2015). In this study, we refer to works that are rare and difficult to find and whose names or authors are not correctly or totally in the Persian union catalogues—especially the *Union Catalogue of Iran Manuscripts*—as “newly discovered”. These works are considered “new” in relation to the Iranian union catalogues, which have provided descriptive lists of manuscripts from hundreds of libraries in Iran and other countries. Probably, additional copies of these works exist in Iran; however, due to inaccuracies in the descriptions of manuscripts in some of the library catalogues, we are currently unable to confirm their identities as works that we believe are not in Iran.

This investigation reveals that, in addition to the known works of Davani in Iran, there are at least seven additional works attributed to him worldwide. The newly discovered Persian works and their corresponding number of copies are as follows:

- 1) A book on translation and interpretation of *Mokhtasar-o al-Vaqāye* (with sixteen copies);
- 2) A treatise on the essence of faith (with four copies);
- 3) A treatise on God’s knowledge and will (with two copies);
- 4) A collection of poems (with one copy);
- 5) Quatrains (with one copy);
- 6) Love (with one copy);
- 7) A treatise on existence (with eight copies).

This critical study confirms the existence and authenticity of at least one detailed book, two short treatises, and a collection of Persian poetry that the Persian union catalogues have not documented. The genuine works featured in this study are as follows: 1) *Translation and Interpretation of Mokhtasar-o al-Vaqāye*, 2) *The Essence of Faith*, 3) *God’s Knowledge and Will*, and 4) *A Collection of Poems*.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال هجدهم، شماره دوم (پیاپی ۷۰)، ۱۴۰۵، ص ۱۴۲-۱۲۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۴/۵/۲۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۲۴

مقاله پژوهشی

نسخه‌شناسی انتقادی آثار فارسی نویافته جلال‌الدین دوانی

ولی‌الله شرف* , دکترای تخصصی گروه زبان و ادب فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران
valiollah.sharaf@gmail.com

چکیده

تصحیح علمی مجموعه آثار هر نویسنده در گرو نسخه‌شناسی انتقادی آثار اوست؛ زیرا با نسخه‌شناسی انتقادی مجموعه آثار نویسندگان، به گونه‌ای روشمند صحت و اصالت کتاب‌ها و رساله‌های منسوب به ایشان در فهرست کتابخانه‌های جهان روشن می‌شود. بر این اساس، بررسی فهرست نسخ خطی کتابخانه‌های کشورهای گوناگون نشان می‌دهد علاوه بر آثار فارسی شناخته‌شده جلال‌الدین دوانی در ایران، آثاری دیگر نیز بدو نسبت داده شده که تعیین صحت و اصالت آنها نیازمند نسخه‌شناسی انتقادی است. بی‌گمان پیش از داوری جامع درباره آرا و افکار دوانی، تحقیق درباره نام و نشان آثار ناشناخته او ضرورت دارد. ازاین‌رو، هدف جستار حاضر، نسخه‌شناسی انتقادی آثار فارسی نویافته منسوب به دوانی است تا از رهگذر آن، اصالت متن و صحت انتساب آنها روشن شود. در این پژوهش با روش مطالعه تطبیقی، بیش از ۱۱۰۰ دست‌نویس فارسی دوانی در فهرست کتابخانه‌های ایران و جهان بررسی شده است تا پاره‌ای از آگاهی‌های کتاب‌شناختی و نسخه‌شناختی ما درباره آثار فارسی وی تکمیل و تصحیح شود. نتایج نسخه‌شناسی انتقادی حاضر نشان می‌دهد علاوه بر آثار فارسی شناخته شده دوانی در ایران، دست‌کم یک کتاب مفصل، دو رساله مختصر و یک دیوان شعر فارسی نیز از آثار اوست که در فهرست‌های مشترک فارسی از جمله فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) به کلی یا به درستی معرفی نشده‌اند. آثار اصیل معرفی شده در مقاله حاضر به ترتیب عبارتند از: (۱) کتاب ترجمه و شرح مختصر الوقایه؛ (۲) رساله گوهر ایمان؛ (۳) رساله علم و اراده الهی و (۴) دیوان اشعار.

واژه‌های کلیدی

نسخه‌شناسی انتقادی؛ کتاب‌شناسی آثار فارسی نویافته؛ جلال‌الدین دوانی؛ فهرست مشترک فارسی؛ فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)؛ ادبیات عرفانی.

* مسؤول مکاتبات

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

10.22108/rpll.2026.146330.2488

۱- مقدمه

میراث مکتوب، کارنامه‌نخبگان دیروز و شناسنامه‌مردمان امروز هر جامعه است؛ بنابراین، بر عهده هر نسلی است که از این سرمایه اجتماعی پاسداری کند و در شناخت سوابق فرهنگی خود بکوشد تا زندگی امروز را با تکیه بر هویت دیروز خویش بنا نهد. در ایران با اینکه تا کنون بسیاری از فرهیختگان اهتمام به تحقیق و تتبع درباره ذخایر مکتوب کرده و در نتیجه، صدها هزار کتاب و رساله ارزشمند را معرفی کرده‌اند، هنوز کتب و رسایلی بی‌شمار در کتابخانه‌های داخل و خارج از کشور ناشناخته باقی مانده‌اند. بی‌گمان با شناسایی متون گذشته، علاوه بر تعیین جایگاه اندیشمندان پیشین در تاریخ علم و ادب، می‌توان از ظرفیت‌های آنها در ساخت خردمندانه جهان امروز بهره‌مند شد. در این راستا، جلال‌الدین دوانی به استناد هزاران نسخه برجای مانده از او یکی از حافظان علم و ادب این سرزمین است که بر تمدن ایرانی بسیار تأثیر گذاشته است. او در دوران حیات خود توانست با تصنیفات و تألیفات خلاقانه و شروح و حواشی نقادانه‌ای که بر آثار و آرای پیشینیان نوشته است، مبانی علوم و دانش‌های زمان خود به‌ویژه کلام، فلسفه و عرفان را بیش از پیش تثبیت و تقویت کند تا بدانجا که رونق مسائل و مباحث نقلی، عقلی و ذوقی را در دوره تیموری باید تا حدودی زیاد مرهون همت بلند وی دانست. بنابراین، شایسته است از رهگذر بررسی عالمانه در همه زمینه‌های ذهنی و زبانی آثار او، با ساحات فکری و ادبی این دانشمند ادیب آشنا شد تا بتوان در مسیر هویت‌شناسی جامعه امروز ایران و هویت‌بخشی به نسل حاضر قدم برداشت. اگرچه تا به امروز دوانی‌شناسان در حوزه آرا و افکار او بسیار سخن گفته و مطلب نوشته‌اند؛ اما همچنان وادی نیمه‌محوه در قلمرو فکری و به‌ویژه ادبی آثار وی فراوان است. درباره فکرت و ادبیت آثار تعدادی انگشت‌شمار از حکمای ایرانی می‌توان سال‌ها گفت و نوشت. محمد فارابی (۲۵۹-۳۳۹ق) حسین بن سینا (۳۷۰-۴۲۸ق) شهاب‌الدین سهروردی (۵۴۹-۵۸۷ق) نصیرالدین طوسی (۵۹۷-۶۷۲ق) جلال‌الدین دوانی (۸۳۰ق- نیمه اول سده دهم) و صدرالدین شیرازی (نیمه دوم سده دهم-۱۰۵۰ق) در ردیف اول این حکیمان جریان‌ساز ایران‌زمین قرار دارند. در میان این حکیمان ششگانه توجه دوانی به «شرح‌نویسی علمی» جایگاه او را نسبت به دیگران ممتاز می‌کند؛ به‌ویژه تأثیر تألیفات او بر جریان شرح‌نویسی بر متون حکمی و عرفانی از جمله اشعار حافظ انکارناپذیر است.

۱-۱- مسئله پژوهش

در بررسی فهرست نسخ خطی کتابخانه‌های شهرهای گوناگون ایران و سایر کشورها، با صدها عنوان از آثار فارسی علامه محقق دوانی مواجه می‌شویم که بسیاری از آنها بر ساخته است. اگرچه بنابر شیوه معمول فهرست‌نویسی از آثار اسلامی، پیشاپیش می‌توان حدس زد هر چندتا عنوان از آثار منسوب به دوانی در اصل دارای متنی یکسان هستند، بدون مطالعه تطبیقی فهرست‌ها و نسخه‌ها نمی‌توان به‌طور دقیق درباره عنوان و تعداد آثار اصیل و غیراصیل او حکم کرد. در واقع فهرست‌نویسان در نامگذاری کتاب‌ها و به‌ویژه رساله‌های دوانی، براساس امکانات و اقتضائات دوران خود، اغلب بی‌خبر از کار یکدیگر چندگانه عمل کرده‌اند که موجب تشویش و تشتت عمیق در کتاب‌شناسی آثار وی شده است. این‌گونه پراکندگی‌ها و نابسامانی‌ها، پژوهشگر علاقه‌مند به حوزه دوانی‌پژوهی را در تشخیص عنوان و تعداد آثار اصیل او سر در گم می‌کند. تا جایی که

نسخه‌شناسی انتقادی ما نشان می‌دهد فهرست‌نگاران، صرفاً آثار فارسی دوانی را با بیش از سیصد عنوان گوناگون نامگذاری کرده‌اند؛ برای نمونه، به‌تنهایی رساله‌تهلیلیه درست یا نادرست با ۴۴ عنوان در فهرست کتابخانه‌ها نامیده شده است، بدین شرح: «آفتاب جمال»، «رساله در تصوف»، «رساله عرفانی»، «رساله در توحید»، «رساله الموقوفات»، «کلمه شهادت»، «کلمه التوحید»، «شرح کلمه لا اله الا الله»، «بحر العرفان»، «مرآت الآخرة»، «مراتب التوحید»، «فی الحکمة»، «فی التصوف»، «رساله در مباحث علم رسمی و بیان مسلک حکمای مشائیون و اشراقیون و حقایق متعلقه به معنای توحید»، «هلبلیه»، «رساله تهلیه»، «رساله تهلیلیه الموسومة بالعدالة»، «رساله فی تحقیق کلمه التوحید»، «الرساله التهلیلیه»، «رساله شرح کلمه توحید»، «تفسیر کلام توحید»، «التهلیلیه»، «الرساله التهلیلیه»، «رساله فی کلمه لا اله الا الله»، «رساله فی کلمه التوحید»، «تفسیر کلمه توحید: لا اله الا الله»، «تفسیر کلمه توحید»، «شرح کلمه التوحید»، «التوحید»، «رساله تصوف»، «رساله فی حکمة التوحید»، «رساله فی التوحید»؛ «فی حق کلماتی الشهاده»، «رساله فی کلمات طیبه لا اله الا الله»، «رساله التوحید»، «شرح کلمه طیبه فی التوحید»، «رساله در تحقیق معنی کلمه توحید»، «کلمه التوحید»، «رساله للشیخ الجلال الدوانی فی کلمه لا اله الا الله»، «شرح کلمه الشهاده»، «رساله فی شرح لا اله الا الله»، «کلمه التوحید»، «رساله فی التوحید»، «تهلیلیه» (نک: شرف، ۱۴۰۳، ص. ۸۹-۱۰۹). ریشه بسیاری از این‌گونه نابسامانی‌های کتاب‌شناختی در آثار دوانی، سنت رایج رساله‌نویسی در فرهنگ اسلامی است که در آن معمولاً مؤلفان نه‌تنها بر رساله‌های خود عنوانی نمی‌نهادند، از ذکر نام خود در متن رساله نیز خودداری می‌کرده‌اند. بدین‌سان بسیاری از آثار نویسندگان گذشته بنا بر انتخاب دیگران به چندین نام برساخته معرفی شده‌اند و حتی در میان مجموعه‌ها و فهرست‌های نسخ خطی، گاه آثار یک نویسنده به دیگری منتسب شده و گاه آثار دیگران به او انتساب یافته است؛ بنابراین، نه‌تنها عنوان اصلی و تعداد آثار اصیل دوانی تردیدآمیز است، بلکه اصل انتساب برخی از آثار بدو نیز شک‌برانگیز است.

۲-۱- ضرورت پژوهش

خوشبختانه کم و کیف آثار برخی از قله‌های تاریخ علم و ادب ما در دسترس است و برای ایشان فهرست‌هایی شخصی نیز تدوین شده است؛ بنابراین، اکنون زمینه تصحیح یکجای مجموعه آثار ایشان و کسب آگاهی‌های عمیق از آرایشان فراهم شده است؛ با این حال، شوربختانه امروز با توجه به ناقص و ناتمام بودن فهرست‌های نسخ خطی، همچنان مشخصات مجموعه آثار بسیاری از علما و ادبای ایرانی ناپیدا است و هنوز هم حلقه‌های مفقود در تاریخ علم و ادب ایران‌زمین فراوان است؛ تا جایی که برای نمونه رابطه عموم ایرانیان با آثار بزرگ‌ترین دانشمند الهی‌دان تاریخ فرهنگ خود در دوره تیموری یعنی علامه دوانی کاملاً قطع مانده و حتی باوجود اهمیت فراوان آثار او، در میان خواص نیز آرای این دانشمند ارجمند آن‌چنان که شایسته است، مرکز توجه قرار نگرفته است. بی‌گمان یکی از مهم‌ترین دلایلی که در سده گذشته به آثار دوانی کمتر اقبال شده، آن است که بسیاری از آثار او هنوز به درستی تصحیح و طبع نشده است. بیهوده نیست که ابراهیمی دینانی در مقدمه کتاب کلمات جلال‌الدین دوانی درباره آثار او آورده است: «بسیاری از اندیشمندان ما با نام محقق دوانی آشنایی دارند و او را به‌عنوان یک فیلسوف می‌شناسند، ولی آثار او به‌درستی خوانده و بررسی دقیق نشده است» (اسماعیلی و کریم‌آبادی، ۱۳۹۸، ص. ۳۷)؛ بنابراین، بایسته است از رهگذر نسخه‌شناسی انتقادی، صحت و اصالت آثار فارسی

منسوب به این حکیم ایرانی تحقیق شود تا بر پایه آن مجموعه آثار فارسی او به گونه‌ای منقح، همراه با مقدمه‌ای مفصل، تعلیقاتی مستند و فهارسی متنوع تصحیح شود و در اختیار پژوهشگران قرار گیرد.

۳-۱- هدف پژوهش

مقصود اصلی از نسخه‌پژوهی حاضر، بررسی صحت انتساب و اصالت متن دست‌نویس‌های نویافته منسوب به دوانی است؛ به گونه‌ای که تألیف و تحلیل همه اطلاعات تابع همین هدف بوده است. بدین منظور پس از گردآوری و چینش داده‌های فهرست توصیفی نسخ خطی کتابخانه‌های گوناگون و شناسایی دست‌نویس‌های آثار منسوب به دوانی در کشورهای مختلف، آغاز و انجام و متن صدها نسخه خطی با یکدیگر مقابله و مقایسه شده است تا درستی گزارش‌های کتاب‌شناختی فهرست‌ها درباره آثار دوانی، مبتنی بر شواهد درون‌متنی و قراین نسخه‌شناختی ارزیابی شود؛ البته نسخه‌هایی که در فهرست‌ها آغاز و انجام داشتند، رؤیت نشده‌اند؛ اما اگر نسخه‌ای در فهرست، آغاز و انجام نداشت یا آغاز و انجام ناقص یا مغایر با آغاز و انجام موجود در فهرست‌های مشترک فارسی از جمله فنخا داشت، حتما رؤیت شده است تا انتساب اثر و اصالت متن مشخص شود. بدین‌سان مشخصات کتاب‌شناختی آثار نویافته دوانی به تدریج طی چندین سال کامل شده است تا اینک به‌طور قطع می‌توانیم عنوان و تعداد آثار فارسی اصیل او را تعیین کنیم.

۴-۱- روش پژوهش

الف) مبانی: «نسخه‌شناسی انتقادی» رویکردی بنیادین در متن‌شناسی است که طی آن پژوهشگر از طریق منابع دسته اول یعنی نسخه‌ها و فهرست‌ها، در پی دستیابی به سه نتیجه است: (۱) اصالت متن، (۲) صحت انتساب، (۳) موجودیت اثر. در نسخه‌شناسی انتقادی، همه تحلیل‌های متن‌شناختی حول همین سه محور می‌شود. این رویکرد نوین نخستین‌بار در رساله «نسخه‌شناسی انتقادی آثار فارسی جلال‌الدین دوانی و تصحیح انتقادی رساله‌های فارسی تصحیح نشده او» (نک: شرف، ۱۴۰۳) تئوریزه و در مقاله «نسخه‌شناسی انتقادی آثار فارسی جلال‌الدین دوانی در ایران» (نک: شرف و ساکت، ۱۴۰۳) بخشی از نتایج آن نشان داده شد. در نسخه‌شناسی انتقادی باید برای اطمینان از اصالت متن و صحت انتساب، ادعاهای منابع دسته دوم از طریق تطبیق داده‌های فهرست‌ها و نسخه‌ها راستی‌آزمایی شود. در واقع مهم‌ترین لازمه نسخه‌شناسی انتقادی، مطالعه تطبیقی فهرست‌ها و نسخه‌ها برای تعیین درستی اسم‌ها و عنوان‌های افراد و آثاری است که در کتاب‌شناسی‌ها، رجال‌شناسی‌ها، تاریخ ادبیات‌ها، کتب تاریخی و تکیگاشته‌ها ذکر شده است. بنابراین، در مسیر نسخه‌شناسی انتقادی تنها اطلاعاتی تحلیل می‌شوند که به نحوی با این هدف همراستا باشند. هر اندازه این تطبیق بیشتر و ژرف‌تر باشد، کار تحلیلی‌تر از آب در خواهد آمد.

ب) منابع: نسخه‌شناسی انتقادی مجموعه آثار نویسنده‌ای پرکار چون جلال‌الدین دوانی، علاوه بر مطالعه کتاب‌شناسی‌ها، رجال‌شناسی‌ها، تاریخ ادبیات‌ها، کتب تاریخی، تکیگاشته‌ها و سایر منابع دسته دوم، مستلزم بررسی فهرست اصلی و فرعی هزاران کتابخانه در ایران و جهان است. بر این اساس در فرایند این پژوهش فهرست چاپی و دیجیتالی بیش از هزار کتابخانه گوناگون به چهارده زبان مختلف بررسی شده است تا نسخه‌های

نگارش‌های او دستیاب شوند. از رهگذر نسخه‌شناسی انجام گرفته، بر سر هم تا کنون دست‌کم ۶۰۰۰ نسخه خطی عربی و ۱۱۰۰ نسخه خطی فارسی از قرن نهم تا پایان قرن چهاردهم قمری در کتابخانه‌های صدها شهر در بیش از چهل کشور اسلامی و غیراسلامی در آسیا، اروپا، آفریقا و آمریکا شناسایی شده که بسیاری از آنها در مراحل گوناگون تحقیق به کار گرفته شده‌اند.

ج) مراحل: در فرایند این پژوهش یافته‌ها طی سه مرحله تکمیل کننده، تألیف و تحلیل شده‌اند. در گام نخست، هر آنچه کتاب‌شناسان در کتاب‌شناسی‌ها، رجال‌شناسان در رجال‌شناسی‌ها، تاریخ‌نویسان در تاریخ‌ها، پژوهشگران در تاریخ ادبیات‌ها و دوانی‌پژوهان در تک‌نگاشت‌های خود درباره نام و نشان آثار دوانی گفته‌اند، گردآوری شد تا عنوان و تعداد آثار او براساس منابع متأخر تعیین شود. در گام دوم با ملاحظه اسم‌ها و عنوان‌های گردآمده از منابع اخیر، کلیه اطلاعات کتاب‌شناختی و نسخه‌شناختی آثار دوانی از فهرست‌های نسخ خطی، کشور به کشور، شهر به شهر و کتابخانه به کتابخانه استخراج و دایره المعارف‌گونه فیش‌برداری شدند. پس از اتمام این مرحله، در گام سوم به منظور سنجش و ارزیابی صحت و سقم داده‌های همگون و ناهمگون فهرست‌ها، به تصویر نسخه‌ها رجوع شد تا اختلافات و ناسازگاری‌های موجود بین فهرست‌های گوناگون از طریق رؤیت نسخه‌ها حل و فصل شود. در مرحله اخیر با مراجعه به منابع مقدم یعنی اصل نسخه‌ها، غالب ابهامات و تناقضات درباره صحت و اصالت آثار منسوب به دوانی بر طرف شده است. بدین‌سان در این پژوهش با استفاده از روش مطالعه تطبیقی فهرست‌ها و نسخه‌ها، ضمن تصحیح و تکمیل اطلاعات و داده‌های کتاب‌شناختی و نسخه‌شناختی آثار دوانی، عنوان و تعداد آثار فارسی اصیل و غیراصیل او به دقت مشخص شده است.

۵-۱- پیشینه پژوهش

در میراث مکتوب زبان فارسی آثاری وجود دارند که نسخه‌های آنها در کتابخانه‌های ایران وجود ندارند و به تبع در جامع‌ترین فهرست مشترک به زبان فارسی یعنی *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران* (نک: درایتی، ۱۳۹۰-۱۳۹۴) از آن آثار یاد نشده است. علاوه بر این، برخی از آثار فارسی، در فهرست‌های مشترک آثار فارسی از جمله *فهرست نسخه‌های خطی فارسی* (نک: منزوی، ۱۳۴۹-۱۳۴۸)، *فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان* (نک: منزوی، ۱۳۶۲-۱۳۷۵) و *فهرستواره کتاب‌های فارسی* (نک: منزوی، ۱۳۹۴-۱۳۷۴) شناسانده نشده‌اند. در این پژوهش ما آثاری را که نسخه‌های کمیاب و دیریاب دارند و نام و نشان آنها در فهرست‌های مشترک فارسی به‌ویژه *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران* (فنخا) به کلی یا به‌درستی نیامده است، «نویافته» نامیده‌ایم؛ زیرا در قیاس با فهرست‌های مشترک ایرانیان - که در آنها اطلاعات فهرست توصیفی نسخه‌های خطی صدها کتابخانه‌ها در ایران یا سایر کشورها تجمیع شده است - «جدید» هستند. از این‌گونه آثار غالباً بیش از چند نسخه انگشت‌شمار در خارج از کشور برجای نمانده است؛ البته بسیار احتمال دارد که نسخه یا نسخه‌هایی از این آثار، در ایران نیز موجود باشد؛ ولی به دلیل معرفی ناصحیح در فهرست‌های توصیفی نسخ خطی کتابخانه‌ها، اینک نمی‌توانیم این‌همانی آنها را با آثاری که ناموجود در ایران می‌پنداریم، اثبات کنیم.

پیش از این در مقاله «نسخه‌شناسی انتقادی آثار فارسی جلال‌الدین دوانی در ایران»، نویسندگان کوشیده‌اند از رهگذر بررسی مدخل‌های آثار فارسی دوانی در فنخا، به نقد نسخه‌شناسانه تألیفات فارسی او در غالب

کتابخانه‌های ایران اقدام کنند تا بدین سان عنوان و تعداد کتاب‌ها، رساله‌ها و نامه‌های فارسی اصیل وی برای علاقه‌مندان اندیشه‌اش روشن شود (نک: شرف و ساکت، ۱۴۰۳). در مقاله اخیر با مطالعه تطبیقی نزدیک به ۵۰۰ دست‌نویس از ۳۱ اثر فارسی منسوب به دوانی در فنخا، اصالت ۲۰ اثر فارسی او در ایران اثبات شده است. امتیاز مقاله در این است که خواننده را با همه آثار اصیلی که از دوانی در ایران شناخته شده است، آشنا می‌کند؛ اما از آنجا که دایره منابع آن بیشتر محدود به نسخ وارد در فنخا است، همه آثار فارسی او را شامل نمی‌شود. در پژوهش حاضر از رهگذر مطالعه تطبیقی بیش از ۷۰۰ نسخه خطی خارج از فنخا، صحت و اصالت ۷ اثر فارسی نویافته منسوب به دوانی بررسی شده است. بدین‌سان این جستار در ادامه و تکمله مقاله نخست، مستقلاً به نسخه‌شناسی انتقادی آثار فارسی نامذکور در فنخا به‌ویژه نسخه‌های موجود در کتابخانه‌های خارج از مرزهای جغرافیایی ایران پرداخته است تا اطلاعات کتاب‌شناختی و نسخه‌شناختی مجموعه آثار فارسی دوانی تکمیل شود. بنابراین، در مقاله پیش رو برای نخستین‌بار، صحت انتساب و اصالت متن هفت اثر منسوب به دوانی که پیشتر در مقاله «نسخه‌شناسی انتقادی آثار فارسی جلال‌الدین دوانی در ایران» بررسی نشده، روشن شده است تا شالوده تصحیح علمی مجموعه آثار فارسی او فراهم آید.

۲- آثار فارسی نویافته جلال‌الدین دوانی

یافته‌های اولیه این تحقیق نشان می‌دهد به جز آثار فارسی اصیل دوانی در ایران، دست‌کم هفت اثر منسوب به او در جهان وجود دارد که در فهرست‌های مشترک فارسی از جمله فنخا جزو آثار فارسی وی به شمار نیامده‌اند. نام آثار نویافته فارسی منتسب به دوانی و شمار نسخه‌های هریک به شرح ذیل است:

۱) کتاب ترجمه و شرح مختصر الوقایه (با ۱۶ نسخه)

۲) رساله گوهر/ایمان (با ۴ نسخه)

۳) رساله علم و اراده الهی (با ۲ نسخه)

۴) دیوان/شعار (با ۱ نسخه)

۵) رباعیات (با ۱ نسخه)

۶) محبت (با ۱ نسخه)

۷) رساله وجود (با ۸ نسخه)

بدیهی است که شرح کامل خصوصیات کتاب‌شناختی و نسخه‌شناختی آثار نویافته منوط به دستیابی به نسخه‌های آنهاست. بر این اساس، در تدوین مقاله پیش رو با رؤیت تصویر دست‌نویس‌های نویافته معرفی‌شده، ضمن تصحیح خطاهای فهرست‌نویسان به‌ویژه درباره عنوان اثر، در هر ردیف اطلاعات ناقص فهرست کتابخانه‌ها تکمیل شده است. مشخصاً برخی از فهرست‌ها اطلاعاتی درباره برگ‌شمار، کاتب، جایگاه و به‌ویژه تاریخ کتابت نسخه در دست بررسی خود ارائه نکرده‌اند. برای جبران این نواقص فهرست‌ها سعی شده است به جای ذکر بی‌بر، بی‌کا، بی‌جا و بی تا حتی‌المقدور اطلاعات مذکور از تصویر نسخه‌ها استخراج و درون قلاب ثبت شوند.

۱-۲- آثار اصیل نویافته

بررسی فهرست توصیفی کتابخانه‌ها به‌ویژه فهرس کتابخانه‌های خارج از کشور نشان می‌دهد که چهار اثر فارسی ارزشمند از جلال‌الدین دوانی در گنجینه‌های نسخ خطی جهان وجود دارد که مشخصات آنها در فهرست‌های مشترک فارسی به کلی یا به‌درستی نیامده است. در جستار حاضر برای رفع این نقیصه با رویکرد نسخه‌شناسی انتقادی کوشش شده است ذیل بخش «کتاب‌شناسی»، دلایل اصالت متن و صحت انتساب آثار نویافته اصیل او تبیین و در بخش «نسخه‌شناسی»، موجودیت آنها در کتابخانه‌های جهان تأیید شود.

۱-۱-۲- کتاب ترجمه و شرح مختصر الوقایه (با معرفی شانزده نسخه خطی)

الف) کتاب‌شناسی: وقایه الروایه فی مسائل الهدایه اثر محمود بن احمد مجبوی (درگذشت: ۶۷۳ق) در فقه است و نوه‌اش عیدالله بن مسعود بن محمود (درگذشت: ۷۴۷ق) آن را به نام النقایه کوتاه کرده که به مختصر الوقایه مشهور است. علامه دوانی این اثر فقهی مجمل را به فارسی برگردانده و به‌طور مفصل تفسیر کرده است که به ترجمه و شرح مختصر الوقایه شهرت دارد. در صحت انتساب این کتاب به دوانی هیچ تردیدی وجود ندارد؛ زیرا در آغاز خطبه این کتاب نویسنده ضمن بیان انگیزه نگارش متن، از نام خود چنین یاد کرده است: «چون شریف‌ترین علوم، علم فقه بود و کتبی که در این فن تصنیف کرده شده اکثر بلکه تمام، به لغت عرب بود و به جهت فساد زمان و قلت تعلیم و تعلم، اکثر اهل عالم در فهم کردن کتب مُصَنَّفَة این فن، قاصر و عاجز بودند، فقیر الحقیق جلال‌الدین محمد المشهور به دوانی الحکیم را به خاطر رسید که به زبان فارسی در این علم، رساله‌ای ترتیب نماید و چون مختصر وقایه از رسایل معتبر این فن بود و مسایل غیرمفتی به در آن مذکور نبود، معانی عبارات آن را به فارسی به طریق احسن مُبیین و مشروح گردانید و در هر موضعی آنچه از مسائل ضروریه بود، از کتب معتبر استخراج کرده در ذیل مسئله اصل کتاب، مسطور گردانید ...» (دوانی، سده ۱۰ق، ص. ۱۰۰). دوانی بر این کتاب عنوانی ننهاده است؛ بنابراین چنانکه در نسخه‌شناسی کتاب خواهید دید، فهرست‌نویسان هریک عنوانی بر این اثر نهاده‌اند، از جمله: «ترجمه و شرح مختصر الوقایه»، «شرح مختصر الوقایه»، «فقه: ترجمه فارسی»، «شرح مختصر وقایه (شرح نقایه)»، «شرح المختصر من مسائل الوقایه»، «شرح النقایه فی مختصر الوقایه» و «رساله در احکام فقه». از آنجا که این کتاب مهم‌ترین اثر فقهی دوانی به فارسی در چندصد برگ است، جا دارد در تحقیقی مستقل محتوای این اثر نفیس واکاوی شود. از این رو، نویسنده درصدد است در مقاله‌ای دیگر با عنوان «متن‌شناسی ترجمه و شرح مختصر الوقایه» به تفصیل متن این کتاب را تحلیل کند.

ب) نسخه‌شناسی: اگرچه ترجمه و شرح مختصر الوقایه اصلی‌ترین کتاب فقهی دوانی به فارسی و پربرگ‌ترین اثر فارسی اوست، در فنخا هیچ نسخه‌ای از این اثر ارزشمند معرفی نشده است. در فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان از یک نسخه از این اثر با عنوان ناقص «شرح مختصر الوقایه» یاد شده است (نک: منزوی، ۱۳۷۵-۱۳۶۲، ج. ۱۴/۷۹۶). براساس نسخه‌شناسی انجام‌گرفته از این کتاب، درمجموع دست کم پانزده نسخه در خارج از کشور (به‌ویژه در ازبکستان، تاجیکستان و پاکستان) و یک نسخه ناتمام در ایران با مشخصات ذیل وجود دارد:

A) دوشنبه: انستیتوی آثار خطی تاجیکستان، ۲۸۹۸؛ ۱-۲۷۹ [اصل: ۲۹۱گ]؛ سده ۱۰ق؛ با عنوان «ترجمه و شرح مختصر الوقایه»؛ از جلال‌الدین محمد بن اسعد دوانی (موجانی، ۱۳۷۶، ج. ۱۸۶/۲). آغاز: «بسمله حمد و سپاس صانعی را که به سبب ادای فرایض و واجبات و سنن، مرتبه عباد را به درجه اعلا رسانید و

صلوات زاکیات رفیع القدری که وجود ذات با برکاتش را حق جل و علا موجب تناسخ جمیع مذاهب و ادیان گردانید ...» (دوانی، سده ۱۰ق، ص. ۱۰۰)؛ انجام: «... بدان که مدت امتداد به قول بعضی سال است و به قول بعضی تا زمان موت است و فتوا بر اخیر است و فی غنم مذبوحه ... مذبوحه اقل بود یا اکثر بود یا برابر لیکن بی تحریر اکل نکند» (دوانی، سده ۱۰ق، ص. ۲۷۹).

B) تاشکند: بیرونی، ۴۶۶۷؛ ۲۵۴گ؛ ۱۰۵۳ق؛ با عنوان «شرح مختصر الوقایه»؛ از جلال‌الدین دوانی؛ به خط سیدشاه قاسم بن سید عبدالرحمان؛ آغاز برابر A؛ بدون انجام (Semenova, 1971, vol. 9/457).

C) دوشنبه: انستیتوی آثار خطی تاجیکستان، ۲۷۰۰؛ ۲۹۸گ؛ تقریباً سده ۱۱ق؛ با عنوان «ترجمه و شرح مختصر الوقایه»؛ از جلال‌الدین محمد بن اسعد دوانی (موجانی، ۱۳۷۶، ج. ۱۸۶/۲). آغاز برابر A (دوانی، تقریباً سده ۱۱ق، ص. ۱۰۰)؛ انجام افتاده: «... و در این سوگند که سخن نکند به عبد فلان یا زوجه فلان یا دوست فلان یا درناید در سرای فلان اگر برطرف شود اضافت و ... و بعد از وقوع امور مذکوره چون تکلم کند حانث نمی‌شود ...» (دوانی، تقریباً سده ۱۱ق، ص. ۲۹۸).

D) اسلام‌آباد: گنج‌بخش، ۱۵۲۲۶؛ ۵۴۶ص؛ سده ۱۲ق؛ با عنوان «فقه: ترجمه فارسی»؛ از جلال‌الدین محمد الدوانی؛ به خط محمد بن محمد ظریف (تسبیحی، ۱۳۸۴، ص. ۵۳۳). آغاز برابر A (دوانی، سده ۱۲ق، ص. [۱])؛ انجام: «... چراکه غرض زوج از این کلام رضا ساختن و خوشحالی این زن بوده پس نبوده مراد آن این زن و صحیح نیست چراکه این نیت تخصیص عام است و این خلاف ظاهر است و الله اعلم بالصواب» (دوانی، سده ۱۲ق، ص. [۵۴۶]).

E) عشق‌آباد: فرهنگستان علوم، ۲۶۸۱؛ ۴۶۶گ؛ ۱۲۳۲ق؛ با عنوان «شرح مختصر وقایه (شرح نقایه)»؛ از جلال‌الدین محمد بن اسعد دوانی؛ به خط محمدکریم بن محمدشریف بن ملا سلطان؛ در بخارا و بلده‌کش؛ آغاز برابر A؛ انجام: «... حرام با وجودی که مباح است تناول و شرا از اشیا و بازارها به اعتبار بودن حلال است» (صدراپی خویی، ۱۳۸۳، ص. ۱۹۱).

F) آنکارا: ملی، ۴۶۹۴؛ ۳۱۸گ؛ ۱۲۳۸ق؛ با عنوان «شرح المختصر من مسائل الوقایه»؛ از جلال‌الدین محمد بن اسعد دوانی (www.dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr). آغاز برابر A (دوانی، ۱۲۳۸ق، ص. ۱۰۰)؛ انجام: «... باطل نمی‌شود کتابت به موت سید و در این هنگام ادا می‌باید کرد مکاتب را به ورثه سید بدل کتابت را به طریقی که مقرر شده بوده و ان اعتقه بعضهم لایصح و اگر آزاد کند او را بعضی ورثه صحیح نیست خلاف مر شافعی را ...» (دوانی، ۱۲۳۸ق، ص. ۳۱۸).

G) تاشکند: بیرونی، ۱۱۹۴۴/۱؛ ۵۹۵-۱پ؛ ۱۲۴۷ق؛ با عنوان «شرح مختصر الوقایه»؛ از جلال‌الدین محمد اسعد دوانی الحکیم بن سعدالدین اسعد؛ به خط توره خواجه بن محمدیوسف خواجه تاشکندی؛ آغاز برابر A؛ انجام: «بازارهای [اصل: بازارهای] اهل اسلام خالی نیست از مسروق و مغصوب و حرام و با وجود این مباح است تناول و شرا از [اصل: شرا از] اشیا بازار به اعتبار غالب بودن حلال و الله اعلم بالصواب» (www.scam.beruni.uz).

H) مکهد اُتک: مولانا محمدعلی، بدون شماره؛ ۱۰۶ص؛ ۱۲۴۹ق؛ با عنوان «شرح مختصر الوقایه»؛ از جلال‌الدین محمد بن اسعد دوانی؛ به خط میرزا محمد بن نذر محمد دهییدی؛ آغاز برابر A؛ بدون انجام (منزوی، ۱۳۷۵-۱۳۶۲، ج. ۷۹۶/۱۴).

I) دوشنبه: انستیتوی آثار خطی تاجیکستان، ۲۰۶۱؛ ۴۰۵گ؛ ۱۲۵۱ق؛ با عنوان «ترجمه و شرح مختصر الوقایه»؛ از جلال‌الدین محمد بن اسعد دوانی؛ به خط میرزا محمد بن نذر محمد دهبیدی (موجانی، ۱۳۷۶، ج. ۱۸۶/۲). آغاز برابر A (دوانی، ۱۲۵۱ق، پشت‌ظهریه)؛ انجام: «... و در گوسفند متعددی که مذبوحه است و در این مذبوحه میته نیز هست لیکن میته اقل است از مذبوحه حلال است قصد و اکل کند و در حالت اختیار و در حالت اضطرار میته به مساوی بود خواه اکثر آن را اکل کند بی تحری رواست» (دوانی، ۱۲۵۱ق، ص. ۴۰۲).

J) تاشکند: بیرونی، ۹۰۵۸؛ ۳۸۴گ؛ ۱۲۵۴ق؛ با عنوان «شرح مختصر الوقایه»؛ از جلال‌الدین دوانی؛ به خط مقیم خواجه بن داملا قاسم‌خان خواجه اوراتیپگی [اصل: اوراتیپگی]؛ در شهر یام از توابع ولایت اوراتیپ؛ آغاز برابر A؛ بدون انجام (Семенова, 1971, vol. 9/458).

K) تاشکند: بیرونی، ۱۱۰۰۷/۲؛ ۱۵پ-۲۳۱پ؛ ۱۲۵۶ق؛ با عنوان «شرح مختصر الوقایه»؛ از جلال‌الدین محمد بن المشتهر بدوانی؛ آغاز برابر A؛ انجام: «بازارهای اهل اسلام خالی نیست از مسروق و مغصوب و حرام با وجودی این مباح است تناول و شرایی از اشیای بازار به اعتبار غالب بودن حلال و الله اعلم بالصواب» (www.scam.beruni.uz).

L) تهران: ملی، ۲۹۹۳۶؛ ۱۸۸گ؛ ۱۲۷۰ق؛ با عنوان «شرح النقایة فی مختصر الوقایة»؛ از جلال‌الدین محمد اسعد دوانی (www.opac.nlai.ir). آغاز برابر A (دوانی، ۱۲۷۰ق، ص. [۱پ])؛ انجام: «و اگر نذر کند اعتکاف یک شب را صحیح و حاصل آن است که نیت اعتکاف به غیر روز صحیح نیست و نیت اعتکاف روز به غیر شب صحیح است» (دوانی، ۱۲۷۰ق، ص. [۱۸۸پ]).

M) میلسی: مسعود جهندی، ۱۴۹؛ ۳۵۵گ؛ ۱۳۰۱ق؛ با عنوان «شرح مختصر وقایه»؛ از جلال‌الدین محمد دوانی الحکیم؛ به خط ملافرمان‌قل بن ثناقل؛ در مدرسه میرزا الوغ‌بیگ در قیشلاق؛ آغاز برابر A؛ بدون انجام (نوشاهی، ۱۳۸۴، ص. ۴۳۳).

N) دوشنبه: انستیتوی آثار خطی تاجیکستان، ۳۴۸۱؛ ۹۷۶ص؛ بی‌تا؛ با عنوان «شرح مختصر الوقایه»؛ از جلال‌الدین محمد بن اسعد صدیقی دوانی؛ به خط ملا محمد موسی بن ملا اسماعیل خوقندی؛ آغاز برابر A (دوانی، بی‌تا الف، ص. ۱)؛ انجام: «بازارهای اهل اسلام خالی نیست از مسروق و مغصوب و حرام و با وجود این مباح است تناول و شرا از اشیای بازار به اعتبار غالب بودن حلال و الله به حقیقه الحال» (دوانی، بی‌تا الف، ص. ۹۷۶).

O) ایروان: موزه ماتناداران، ۲۱۸۰؛ ۴۴۶گ؛ بی‌تا؛ با عنوان «رساله در احکام فقه»؛ از جلال‌الدین محمد دوانی؛ آغاز برابر A؛ انجام افتاده: «... اگر دابه گریزد از پدر و مادر ایشان ملک ایشان می‌شود چراکه دابه را ...» (Kostikyan, 2017, p. 308).

P) تاشکند: بیرونی (مجموعه حمید سلیمان)، ۴۶۹۳؛ ۱۹۷ص؛ بی‌تا؛ با عنوان «شرح مختصر الوقایه»؛ از محمد دوانی؛ بدون آغاز و انجام (موجانی، ۱۳۷۷، ص. ۶۹۳).

۲-۱-۲- رساله گوهر ایمان (با معرفی چهار نسخه خطی)

الف) کتاب‌شناسی: این رساله کوتاه کلامی - فلسفی درباره ماهیت ایمان نوشته شده است. حقیقت ایمان دست‌کم از دوران خلفای راشدین محل بحث جدی مسلمانان بوده و از آن پس در طول تاریخ تمدن اسلامی در میان فرق و مذاهب گوناگون بارها مطرح شده است. برای دوانی نیز چیهستی ایمان محل تأمل بوده است؛ تا جایی

که درباره آن دست به تألیف آثاری زده است. از عبارات آغازین رساله به نظر می‌رسد که این رساله گزارشی از مباحثه یا مناظره‌ای بین نویسنده و برخی از دانشمندان معاصر او بوده است. در ابتدای رساله، دوانی بدون اینکه از طرفین مناظره نامی بیاورد، در نقش «درویش سالک» از علمای اسلام پرسیده است: آیا ایمان وجود دارد یا خیر و چرا؟ در ادامه دوانی ضمن بیان پاسخ مخاطب این پرسش، ابتدا از زبان درویش سالک اشکالاتی به نظر مخاطب می‌گیرد و سپس ساحات و حیثیات گوناگون مسئله را از نگاه فیلسوفان و متکلمان پیشین، مطرح و در پایان نظر مختار خود را تبیین می‌کند. چنانکه در گزارش نسخه‌های این رساله خواهید دید، فهرست‌نویسان این رساله را با عناوینی چون «معنی الایمان»، «رساله در بیان گوهر الایمان موجوداً او معدوماً»، «رساله در بیان آنکه ایمان موجود است یا معدوم»، «رساله فی تحقیق ایمان» خوانده‌اند. اگرچه همه این عنوان‌ها با محتوای رساله مناسبتی تام دارد، در اثر حاضر این رساله با توجه به محتوای آن برای نخستین‌بار با عنوان فارسی «گوهر ایمان» ارائه شده است. چنانکه در بخش نسخه‌شناسی ذکر شده است، صحت انتساب این رساله به دوانی به استناد انجامه‌ها یا تعلیقات دست‌نویس‌های برجای مانده از این رساله در ایران و ترکیه و گزارش فهرست‌نویسان است.

ب) نسخه‌شناسی: در فهرست‌های مشترک فارسی از این رساله به‌درستی یاد نشده است. در فنخا به تبعیت از فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد، یک نسخه از این رساله جزو آثار عربی مشکوک دوانی ثبت شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۴-۱۳۹۰، ج. ۵/۲۷۵). براساس نسخه‌شناسی انجام‌گرفته، از این رساله چهار نسخه در کتابخانه‌های جهان وجود دارد، سه نسخه بی‌تاریخ در ترکیه و یک نسخه تاریخدار در ایران:

A) مشهد: الهیات، ۸/ ۱۹۲۹۵ (ردیف ۱۲۲۴)؛ [۳ص]؛ ۱۱۲۵ق؛ با عنوان «ایمان: رساله در تحقیق معنی ایمان»؛ گویا از دوانی نباشد و این انتساب ناروا باشد؛ به خط شکسته نستعلیق خلیل شیروانی؛ به زبان عربی (فاضل یزدی مطلق، ۱۳۶۱، ج. ۲/ ۳۵۹-۳۶۱). آغاز: «بسمله. علمای اسلام و فضایل کرام - متع الله المسلمین بطول بقائهم - چه فرمایند در این مناظره که درویش سائلی سؤال کرد از بعضی علما که ایمان موجود است یا معدوم؟ و ...» (دوانی، ۱۱۲۵ق، ص. [۱])؛ انجام: «... لیکن اشکال و منع سابق متوجه است چه تحقیق آن است که علم موجود خارجی نیست کما مر مفصل و الله احکم الحاکمین» (دوانی، ۱۱۲۵ق، ص. [۳]). در صفحه افتتاحیه این نسخه، عنوان رساله نیامده و در صفحه اختتامیه، انجامه در این عبارت خلاصه شده است: «تمت هذا لمولانا جلال‌الدین الدوانی رحمه الله تعالی ... ابراهیم خلیل شیروانی» (دوانی، ۱۱۲۵ق، ص. [۳]).

B) استانبول: سلیمانیه (مجموعه شهید علی‌پاشا)، [۷] / ۲۸۰۶؛ [۴پ-۶۷ر]؛ بی‌تا؛ با عنوان «گوهر الایمان موجوداً او معدوماً»؛ از دوانی (کتابخانه مرحوم شهید علی‌پاشا، بی‌تا، ص. ۱۴۸). آغاز و انجام برابر A (دوانی، بی‌تا ب، ص. ۶۴ و ۶۷). این رساله در فهرست دیجیتال ایسام با عنوان «رساله در بیان آنکه ایمان موجود است یا معدوم» ثبت شده است (Re: www.ktp.isam.org.tr). در صفحه افتتاحیه نسخه، نام تألیف نیامده است؛ ولی در صفحه اختتامیه، نام مؤلف به شنگرف در هامش متن وجود دارد: «لمولانا جلال‌الدین محمد الدوانی رحمه الله» (دوانی، بی‌تا ب، ص. ۶۷).

C) آنکارا: ملی، ۴/ ۷۰۲۹؛ ۵۹پ-۶۲ر؛ بی‌تا، با عنوان «شرح بیت امیرخسرو دهلوی»؛ از نورالدین عبدالرحمان احمد جامی (www.dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr). آغاز و انجام برابر A (دوانی، بی‌تا ج، ص. ۵۹ و ۶۲). این نسخه در مجموعه‌ای از آثار دوانی و جامی و دیگران کتابت شده و بخش‌هایی از ظهیره

آن را موربانه خورده است. چنانکه از عنوان‌گذاری کاتب در صفحه اول نسخه برمی‌آید، کاتب احتمالاً ابتدا قصد داشته است که رساله‌ای در شرح بیت مولانا امیر خسرو دهلوی را کتابت کند؛ اما بعداً بدون تصحیح عنوان اخیر، رساله «گوهر ایمان» را کتابت کرده است (نک: دوانی، بی‌تا ج، ص. ۵۹پ). با این حال در هامش صفحه اول نسخه، به خطی دیگر نام مؤلف رساله چنین آمده: «انها لمولانا جلال محمد الدوانی» (دوانی، بی‌تا ج، ص. ۵۹پ). صفحه آخر این نسخه فاقد هرگونه انجامه‌ای است (نک: دوانی، بی‌تا ج، ص. ۶۲ر).

(D) استانبول: سلیمانیه (مجموعه شهید علی‌پاشا)، [۲۰/۲۷۰۳؛ ۲۷۰-۲۷۰پ]؛ بی‌تا؛ با عنوان «رساله در بیان اینکه ایمان موجود است یا معدوم»؛ از ناشناس (کتابخانه مرحوم شهید علی‌پاشا، بی‌تا، ص. ۱۲۸). آغاز و انجام برابر A (دوانی، بی‌تا د، ص. ۲۷۰-۲۷۰پ). در هامش صفحه اول این نسخه با ذکر «للمحقق العلامة جلال المله و الدین أسکنه الله تعالی بحبوحه جنانه» و در صفحه آخر در انجامه با بیان «تمت الرسالة المنسوبة إلى ذخر المدققين و فخر المحققين جلال المله و الدین محمد الدوانی علیه رحمه الرب الصمدانی»، مؤلف اثر تعیین شده است (دوانی، بی‌تا د، ص. ۲۷۰-۲۷۰پ). این نسخه در سامانه ایسام با عنوان «رساله فی تحقیق ایمان» ثبت شده است (Re: www.ktp.isam.org.tr).

۳-۱-۲- رساله علم و اراده الهی (با معرفی دو نسخه خطی)

الف) کتاب‌شناسی: در این رساله کلامی - عرفانی کوتاه، دوانی با هدف پاسخ به پرسش‌هایی که در زمان او درباره علم و اراده الهی مطرح بوده، به تفسیر دو آیه از آیات قرآنی پرداخته است. در آیه «الله الذی خلق السماوات و الأرض و ما بینهما فی سته أيام ثم استوی علی العرش» (سجده: ۴) خلقت عالم تدریجاً و در آیه «إنما أمره إذا أراد شیئاً أن یقول له کن فیکون» (یس: ۸۲) ایجاد موجودات دفعه‌تاً دانسته شده است. تناقض موجود در این دو آیه و آیات نظیر آنها شبهاتی را برای اهل زمانه دوانی پدید آورده و همین امر او را به نگارش رساله حاضر واداشته است. دوانی بر این رساله همچون غالب رساله‌هایش عنوانی نهاده است. از این‌رو، برخی از فهرست‌نویسان که عنوان را به درستی تشخیص نداده‌اند، آن را به غلط «خواص» نامیده‌اند (ازجمله نک: هاشم-پور سبحانی، ۱۳۶۶، ص. ۳۲۷). این رساله نخستین‌بار در فهرست آنالین یازمالار با توجه به محتوا به درستی «رساله در علم و اراده الهی» نامیده شده است (Re: www.yazmalar.gov.tr/) و با همین عنوان نیز برای اولین‌بار در ایران معرفی می‌شود. در صحت انتساب این رساله به او هیچ تردیدی وجود ندارد؛ زیرا چنانکه در بخش نسخه‌شناسی آمده است، کاتبان در پایان هر دو نسخه باقی مانده از این رساله، انجامه نویسنده اصلی متن را بازنویسی کرده‌اند.

ب) نسخه‌شناسی: در فهرست‌های مشترک فارسی از جمله فنخا این اثر معرفی نشده است؛ تنها در فهرستواره کتاب‌های فارسی به تبعیت از فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه مغنیا از یک نسخه از این رساله به اشتباه با عنوان «خواص» یاد شده است (نک: منزوی، ۱۳۹۴-۱۳۷۴، ج. ۱/۶، ۱۴۱). از این رساله تنها دو نسخه در کشور ترکیه برجای مانده است:

A) مغنیا: عمومی، ۲/ ۲۹۷۲؛ ۴۴پ - ۴۵ر؛ [۱۰۰۵ق]؛ با عنوان «رساله در علم و اراده الهی»؛ از جلال‌الدین محمد بن اسعد دوانی؛ به خط نستعلیق بد محمد بن مولانا ابوالهدی (www.yazmalar.gov.tr). آغاز:

«بسمله ... هو السميع البصير الحي الذي ليس كمثله شيء ... سكان سفینه سكينه صفات و لب تشنگان حريق غريق ذات - بلغهم الله تعالى إلى أقصى سواحل الغايات - بيان فرمايند كه ...» (دوانی، ۱۰۰۵ق، ص. ۴۳پ)؛ انجام: «... هرکس را كه قابليت آن نيست، به سعی به آن مرتبه نمی‌تواند رسيد. شده زاهد به هوای گل رخسار حبيب / همچو نرگس همه تن دیده ولی بینا نيست. رزقنا الله باصرهً بالحقائق الخ» (دوانی، ۱۰۰۵ق، ص. ۴۴ر). در صدر صفحه اول اين نسخه آمده است: «رساله للعلامه الدواني» (دوانی، ۱۰۰۵ق، ص. ۴۳پ). کاتب در صفحه آخر نسخه، به جای انجامه خود ترقیمه مؤلف را چنین رونویسی کرده: «قال ذلك على سبيل الارتجال خادم العلوم الحقيقيه و طالب المعارف اليقينيّه محمد ابن أسعد ابن محمد الدواني، ملكه الله نواصي الأمانی» و با عبارت «تم تم» پایان متن را اعلام کرده است (دوانی، ۱۰۰۵ق، ص. ۴۴ر).

B استانبول: سليمانيه (مجموعه مرادملا)، ۱۳۹۳؛ [۱۲۴پ-۱۲۵پ]؛ بی‌تا؛ ذیل «مجموعه الرسائل»؛ از دوانی؛ به خط تعلیق (در سعادت، ۱۳۱۱، ص. ۱۱۱). آغاز و انجام برابر A (دوانی، بی‌تا ه ص. ۱۲۴پ و ۱۲۵پ). در صدر صفحه عنوان، نام مؤلف رساله به شنگرف چنین آمده: «رساله للدواني المزبور» و ذیل صفحه انجامه، صرفاً ترقیمه مؤلف با اندکی اختلاف با نسخه A چنین رونویسی شده است: «قال ذلك على سبيل الارتجال خادم العلوم الحقيقيه و طالب المعارف اليقينيّه محمد ابن أسعد ابن محمد الصديقي الدواني بلغهم الله تعالى نواصي الأمانی بعونه تعالى» (دوانی، بی‌تا ه ص. ۱۲۴پ و ۱۲۵پ).

۴-۱-۲- دیوان اشعار (با معرفی یک نسخه خطی)

جلال‌الدین دوانی به فارسی و تازی اشعاری سروده و در شعر «جلال» و «دوانی» تخلص کرده است. از میان اشعار او رباعیات حکمی و عرفانی او از شهرتی بیشتر برخوردار است. دوانی قالب رباعی را بهترین نمودار بیان تجربیات معنوی خود به شمار آورده است؛ به گونه‌ای که در این قالب شعری برخی از افکار و آرای عرفانی، فلسفی و کلامی خود را به زیبایی متجلی و متبلور ساخته و میراثی گرانها برای ما برجای گذاشته است. به غیر از رباعیات، مجموعه‌ای از غزلیات به سبک حافظ و تعدادی مثنوی، قطعه، تکبیتی نیز به نام اوست. سال‌ها پیش مجموعه‌ای باقی مانده از اشعار او در گنجینه شخصی دکتر حسین علی محفوظ با مشخصات ذیل در کشور عراق قرار داشته است.

- [بغداد]: کتابخانه دکتر حسین علی محفوظ، بدون شماره؛ ۳۰-۳۲پ؛ ۱۰۵۸ق؛ با عنوان «من اشعار المحقق الدواني»؛ از دوانی (دوانی، ۱۹۷۳م، ص. ۴۳ و ۵۷-۶۲).

به جز اشعار وارد در نسخه اخیر، ابیاتی پراکنده نیز از او در مجموعه‌ها، جگه‌ها و حتی کتاب‌های تاریخ و تذکره و غیره به چشم می‌خورد که بررسی و نقد آنها در مجالی دیگر خواهد آمد.

۲-۲- آثار غیراصیل نویافته

در فرایند نسخه‌شناسی انتقادی آثار فارسی دوانی، عنوان‌هایی که او خود بر آثارش نهاده است و عناوین مختلفی که نسخه‌برداران، فهرست‌نگاران، تاریخ‌نویسان، کتاب‌شناسان و رجال‌شناسان در نسخه‌ها، فهرست‌ها، تاریخ‌ها، کتاب‌شناسی‌ها و رجال‌شناسی‌ها برای آثار او بر ساخته‌اند و عناوین گوناگونی که پژوهشگران و دوانی‌پژوهان در تکیه‌گشت‌های خود بر روی آثار وی گذاشته‌اند، همه و همه تطبیق و تحلیل شده و ذیل یک نام گرد آمده‌اند تا

بدین‌سان اختلافات کتاب‌شناختی درباره آثار فارسی او برچیده شود. بیشتر اختلافات کتاب‌شناختی آثار دوانی به سهو فهرست‌نویسان باز می‌گردد؛ برای نمونه، گاه فهرست‌نگار به غلط روی متنی مختصر یا منتخب از آثار او نامی گذاشته و نتوانسته است متن در دست بررسی‌اش را با اصل اثر تطبیق دهد. در ادامه از رهگذر تطبیق آغاز و انجام و متن نسخه‌های سه اثر نویافته منتسب به دوانی روشن شده است که مؤلف اصلی هریک کیست و کدامیک منطبق با آثار شناخته شده اوست.

۱-۲-۲- رباعیات

از دیرباز عرفا و حکما قالب رباعی را برای بیان موجز و تبیین اجمالی معارف الهی و لطایف حکمی، نظر به محدودیت ابیات آن سهل الوصول‌تر تلقی کرده‌اند. از این‌رو، دوانی در دوران جوانی مهم‌ترین مسائل عرفانی، فلسفی و کلامی را که پیوسته در قرون و اعصار گذشته مورد بحث و بررسی متفکران اسلامی بوده است، با زبان شعر حکمی و عرفانی در قالب ۵۱ رباعی سروده است. دوانی بعدها در میانسالی این رباعیات را همراه با شرح، تدوین کرده است. او در رساله شرح رباعیات ابتدا دوبیتی‌های پیشین خود را در موضوعات جهان، انسان و خدا ذکر کرده و سپس بر مبنای سنت عرفانی و فلسفی و کلامی اسلامی به سبک نثرنویسان قرن نهم هجری قمری به شرح آرا و نقد افکار عارفان، فیلسوفان و متکلمان گذشته پرداخته است. اگرچه دوانی خود هرگز ۵۱ رباعی وارد در شرح رباعیات را مستقلاً در اثری تدوین نکرد، مجموع این رباعیات توسط کاتبی ناشناس در نسخه‌ای با مشخصات زیر یکجا گرد آمده است:

- پتتا: بانکی پور خدابخش، ۳۰۷۲، ۵گ؛ سده ۱۲ق؛ با عنوان «رباعیات الدوانی»؛ از محمد بن اسعد بن احمد جلال‌الدین الدوانی ...؛ بدون آغاز و انجام (قره‌بلوط و قره‌بلوط، بی‌تا، ج. ۲۶۱۵/۴).

به جز نسخه اخیر در کتابخانه نورعثمانیه نسخه‌ای پربرگ (حاوی ۱۰۰ برگ) به دوانی منتسب شده است که خواننده گمان می‌کند او رباعیاتی پرشمار داشته است. مشخصات این نسخه براساس فهرست کتابخانه چنین است:

- نورعثمانیه، ۳۸۹۶؛ [۱پ - ۱۰۰ر]؛ بی‌تا؛ با عنوان «رباعیات الدوانی»؛ از جلال‌الدین محمد بن اسعد الدوانی (قلنمشر، ۱۳۰۱ق، ص. ۲۲۲).

آغاز: «از آتش عشق در جهان گرمی‌ها/ وز شیر وفاش در جفا نرمی‌ها// زان که خورشید از او شرمنده است/ بی‌شرم بود مرد چه بی‌شرمی‌ها» (۱پ).

انجام: «... یک بوسه ز تو خواستم و شش دادی/ شاگرد که بودی که چنین استادی// خوبی و کرم را چه نکو بنیادی/ ای دنیا را ز تو هزار آزادی» (۱۰۰ر).

با متن‌شناسی رباعیات وارد در این نسخه مشخص شد این رباعیات از دوانی نیست؛ بلکه در این نسخه رباعیاتی از جلال‌الدین محمد مولوی است که براساس قافیه اشعار به صورت الفبایی تنظیم شده‌اند (برای آشنایی با مجموعه رباعیات مولوی نک: مولوی، ۱۳۹۶، ج. ۱۷۵۸-۱۵۴۹/۲). بنابراین، اگرچه این نسخه می‌تواند در تصحیح مجموعه رباعیات جلال‌الدین مولوی بسیار راهگشا باشد، در شناخت آثار و آرای جلال‌الدین دوانی راهبردی نیست. جالب توجه اینکه نسخه‌نویس خود از اینکه رباعیات در دست نسخه‌برداری او از دوانی نیست، اطلاع داشته است؛ زیرا در صدر صفحه آغازین با شنگرف نوشته است: «در رباعیات حضرت مولانا جلال‌المله

و الحق و الدین قدسنا الله بسرّه العزیز» (مولوی، بی‌تا، ص. ۱۰۰). بر این اساس، اشتباه از آنجا آغاز شده است که فهرست‌نویس کتابخانه نور عثمانیه شاید به سبب اشتباه فراوان جلال‌الدین دوانی در سرزمین عثمانی به «ملا جلال‌الدین»، گمان کرده است که مراد نسخه‌نویس از عبارت «مولانا جلال‌المله و الحق و الدین»، شخص جلال‌الدین دوانی است.

۲-۲-۲- محبت

موضوع این اثر مختصر، دربارهٔ مراتب محبت است. در این نوشته محبت به چند مرتبه تقسیم شده است: اول محبت الله تعالی، دوم محبت والدین، سوم محبت رعایا به سلطان و محبت سلطان به رعایا، چهارم محبت معارف و شرکا. دوانی در این مبحث، معلم را پدر روحانی می‌خواند و محبت او را برتر از پدر جسمانی می‌شمارد؛ زیرا به اعتقاد او «اگر پدر سبب قریب وجود و تربیت جسمانی اوست، معلم سبب کمال و تربیت روحانی اوست و مفیض صورت انسانیت بر او و حقیقتاً معلم پدر روحانی است. پس به قدر آنکه روح را بر جسم شرف است، معلم را بر پدر شرف باشد» (دوانی، سدهٔ ۱۱ق، ص. ۱۷۲). او در ادامهٔ این بحث به اهمیت رعایت عدالت در مراتب محبت تأکید می‌کند و بحث را با تبیین کیفیت ابراز محبت در هر مرتبه تفصیل می‌دهد. از این مکتوب فقط یک نسخه در فهرست کتابخانهٔ دانشگاه لس‌آنجلس با مشخصات ذیل وجود دارد:

- لس‌آنجلس: دانشگاه، M.698 / 11؛ [ص ۱۷۲-۱۷۵]؛ سدهٔ ۱۱ق؛ با عنوان «محبت را چند مرتبه است»؛ از دوانی (دانش‌پژوه و حاکمی، ۱۳۶۲، ج. ۱۱-۱۲/۶۸۸).

آغاز: «محبت را چند مرتبه است اول محبت الله تعالی که منبع خیرات و معدن کمالات است و حقیقت آن محبت جز عارف ربانی را که به قدر امکان بر صفات جمال و نعوت جلال الهی مطلع باشد حاصل نشود...» (ص. ۱۷۲).

انجام: «... قرض دهنده چون از جهت استخلاص حق خود سلامت قرض‌خواه خواهد به حقیقت مال خود دوست داشته باشد به خلاف محسن که محسن الیه را بی توقع منفعتی دوست دارد بلکه از آن و الله اعلم بالصواب» (ص ۱۷۵).

نسخه‌ای که «محبت...» را در خود دارد، مجموعه‌ای شامل لطایف متنوع و مطالب متعدد از نویسندگان مختلف است که ظاهراً بین آنها هیچ ضبط و ربطی وجود ندارد. بررسی متن‌شناختی نوشتهٔ اخیر در این مجموعه نشان می‌دهد که «محبت...» منتخبی از کتاب *لوامع الاشراف فی مکارم الاخلاق* است و از روی آن رونویسی شده است. *لوامع الاشراف* به تصریح نویسندهٔ آن بر پایهٔ *اخلاق ناصری* اثر خواجه نصیرالدین طوسی بازنویسی شده است. چنانکه از نامگذاری کتاب بر می‌آید، دوانی با ایجاد پیوند میان حکمت عملی و حکمت نظری آن را بازسازی کرده و با استفاده از آیات قرآنی و احادیث نبوی صبغه‌ای اسلامی به آن داده است. این کتاب در سه بخش حکمت عملی است و سه لامع دارد: لامع اول «در تهذیب اخلاق»، لامع دوم «در تدبیر منزل و رسوم پادشاهی» و لامع سوم «در تدبیر مدن». هر لامع نیز خود به چندین لمعه تقسیم شده است. لمعهٔ سوم از لامع در تدبیر مدن و رسوم پادشاهی، «در فضیلت محبت» نام دارد. در لمعهٔ اخیر به تفصیل به چیستی و چگونگی محبت و ابعاد و ساحات آن پرداخته شده است. رؤیت آغاز و انجام و متن نسخهٔ «محبت را چند مرتبه است» و تطبیق آن با اصل کتاب *لوامع الاشراف* نشان

می‌دهد که این مکتوب بی‌کم و کاست از روی بخشی از لمعه «در فضیلت محبت» بدون اشاره به عنوان متن اصلی نسخه‌برداری شده است (برای آگاهی از محتوای لمعه اخیر نک: دوانی، ۱۳۹۱، ص. ۲۲۵-۲۴۲).

۳-۲-۲- وجود

وجود رساله‌ای عرفانی درباره «وحدت وجود» است که به صورت مزجی به زبان فارسی - عربی نوشته شده است. در این رساله نویسنده عباراتی را از فصوص ابن عربی، مشکاة الانوار غزالی، حل الرموز و مفتاح الكنوز فی شرح بعض المصطلحات و المفاهیم الصوفیه المبهمة ابن غانم، حواشی شرح تجرید الاعتقاد جرجانی و غیره نقل کرده است. همچنین نگارنده اشعاری را از سنایی، دوانی، عراقی، مولوی، شبستری، خاقانی، حافظ و اقوالی را از حلاج و بایزید و جنید و دیگران ذکر کرده است. تنها نسخه‌ای که از این رساله به دوانی منسوب است، در کتابخانه سلیمانیه با مشخصات ذیل است:

- استانبول: سلیمانیه (مجموعه اسعد افندی)، ۱۴۴۱؛ [۱۳۵پ - ۱۴۱ر]؛ بی‌تا؛ با عنوان «الوجود»؛ از جلال‌الدین الدوانی (محمودبک مطبعه سی، ۱۳۰۰ق، ص. ۳۲۲).

آغاز: «إن هذه تذكرة فمن شاء اتخذ إلى ربه سبيلاً. بدان که وجود واجب - تعالی و تقدس - نور محض است: الله نور السماوات والأرض و وجود ممکن ظل آن نور است: ألم تر كيف مد الظل» (۱۳۵پ) انجام: «... چون خور ز فروغ خود جهان آراید/ بر پاک و پلید اگر بتابد شاید// بی نوری وی از هیچ پلید آلود/ نی پاکی او ز هیچ پاک افزاید... و اما ان تلك الصفات معلولة له فلا دلالة فيها عليه و لا إشارة» (۱۴۱ر) در ظهريه مجموعه ۱۴۴۱ کتابخانه سلیمانیه آمده است: «رساله وجود لملا جلال دوانی» و در صدر نسخه دهم آن عبارت «رساله الوجود لملا جلال الدوانی» ثبت شده است. جز این انتساب در مجموعه ۱۴۴۱ کتابخانه سلیمانیه و گزارش فهرست‌نویس آن کتابخانه، هیچ قرینه نسخه‌شناختی دیگری در صحت این نسبت نمی‌توان یافت. در خود رساله نیز هیچ قرینه کتاب‌شناختی درباره نویسنده این رساله وجود ندارد. نسخه‌شناسی انتقادی متن مورد بررسی نشان می‌دهد که از این رساله، دو نسخه دیگر نیز در کتابخانه‌های ملک و مجلس ایران با مشخصات ذیل وجود دارد:

- تهران: ملک، ۱۳/ ۱۰۳۷؛ بی‌بر؛ [به قرینه ۹۶۳ق]؛ با عنوان «رساله در وجود»؛ از کمال پاشازده (افشار و دانش‌پژوه، ۱۳۶۳، ج. ۲۲۶/۵)؛

- تهران: مجلس، ۶/ ۱۳۷۹۴؛ ۱۲پ - ۱۵پ؛ سده ۱۰ق [اصل: سده ۹ق]؛ با عنوان «وحدت وجود» ذیل رسایل ابن کمال پاشا؛ از احمد بن سلیمان بن کمال پاشا حنفی (صدرایی خویی، ۱۳۷۷، ج. ۳۳۶/۳۷).

براساس اطلاعات فهرست کتابخانه مجلس، رساله در دست بررسی در مجموعه ۱۳۷۹۴ به همراه سه اثر دیگر ذیل عنوان رسایل ابن کمال پاشا یکجا گرد آمده‌اند. در فهرست‌واره کتاب‌های فارسی نیز ضمن معرفی ۵ نسخه از این اثر در ترکیه و مصر، نویسنده رساله «وجود: تحقیق الوجود علی مذهب الصوفیه» احمد فرزند سلیمان بن کمال پاشا معرفی شده است (نک: منزوی، ۱۳۹۴-۱۳۷۴، ج. ۷۲۸/۸). پیرو داده‌های اخیر، در فنخا رساله در دست بررسی ذیل مدخل «وحدت وجود» اثر احمد بن سلیمان بن کمال پاشا (درگذشت: ۹۴۰ق) ثبت شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۴-۱۳۹۰، ج. ۳۱۶/۳۴). همه این قرینه‌های نسخه‌شناسانه احتمال انتساب رساله وحدت

وجود یا همان وجود را به دوانی تضعیف می‌کند. احتمالاً آنچه باعث شده است در نسخه کتابخانه سلیمانیه این رساله به دوانی انتساب یابد این است که رساله‌ای با عنوان «وحده الوجود» به زبان عربی به او منسوب است (نک: درایتی، ۱۳۹۴-۱۳۹۰، ج. ۳۴/۳۱۵)؛ بنابراین، به احتمال کاتب نسخه موجود در کتابخانه سلیمانیه، بین نسخه در دست کتابت خود و رساله وحده الوجود دوانی خلط کرده و به اشتباه متن نسخه را از او دانسته است.

به جز دلایل نسخه‌شناختی اخیر که انتساب این رساله وجود را به دوانی نادرست می‌نماید، از نظر متن‌شناختی نیز انتساب این رساله به او مردود است؛ زیرا با مذاقه در محتوای رساله وجود روشن شد که در پایان متن، نویسنده نقل قولی را از رساله الزورای دوانی آورده و به نقد آن پرداخته است. مشخصاً در خاتمه رساله در دست بررسی، نویسنده به نقل این کلام رساله الزور در باره وحدت ذات و کثرت صفات الهی پرداخته است: «و من المتصوفین أخرى لما كان متهى سلسله العلیه واحداً و الكل معلول له إما ابتداءً أو بواسطه، فهو الذات الحقیه و الكل شؤونه و وجوهه إلى غیر ذلك من العبارات اللاتقه، فلیس فی الوجود ذوات متعدده، بل ذات واحده و لها صفات متکثره كما قال الله تعالى: هو الله الذی لا إله إلا هو الملك القدوس السلام المؤمن المهیمن العزیز الجبار المتکبر» (ابن کمال پاشا، بی‌تا، ص. ۱۴۰ و ۱۴۱). سپس نویسنده رساله وجود، عبارات اخیر دوانی را که با اختلافی اندک در رساله چاپ شده الزور آمده است (نک: دوانی، ۱۳۹۱، ص. ۱۷۵) چنین جرح و تعدیل می‌کند: «... و هو إنه استدلل بالآیه المذكوره و لا دلالة فیها علی ما توهمه إنما دلالتها علی أن له تعالی صفات متکثره و أما أن تلك الصفات معلوله له فلا دلالة فیها علیه و لا إشارة» (ابن کمال پاشا، بی‌تا، ص. ۱۴۱). این نقد صریح بر کلامی از دوانی که در رساله الزور مکتوب است، به روشنی نشان می‌دهد که او خود نمی‌تواند نویسنده رساله وجود باشد.

۳- نتیجه‌گیری

از رهگذر نسخه‌شناسی انتقادی می‌توان آثار معرفی شده در فهرست نسخ خطی کتابخانه‌ها را با روشی دقیق ارزیابی کرد تا اصالت متن و صحت انتساب هر اثر تأیید یا تکذیب شود. با این رویکرد، در این جستار با استفاده از فهرست توصیفی نسخ خطی کتابخانه‌های کشورهای گوناگون و به استناد نسخه‌های خطی آثار دوانی در جهان، درباره اطلاعات کتاب‌شناختی هفت اثر فارسی نویافته منسوب به او اظهار نظر شده است. در فرایند پژوهش طی سال‌ها، دست‌کم ۶۰۰۰ نسخه عربی و ۱۱۰۰ نسخه فارسی از دوانی در فهرست نسخ خطی صدها کتابخانه در ایران و دیگر کشورها شناسایی شده است تا صحت و اصالت همه آثار منسوب به او روشن شود. مطالعه تطبیقی نسخه‌های دستیاب‌شده نشان می‌دهد دوانی علاوه بر آثار فارسی مشهور خود که پیش از این در مقاله «نسخه‌شناسی انتقادی آثار فارسی جلال‌الدین دوانی در ایران» معرفی شده‌اند (نک: شرف و ساکت، ۱۴۰۳)، نویسنده چهار اثر فارسی نویافته ذیل است:

۱) کتاب ترجمه و شرح مختصر الوقایه (با ۱۶ نسخه موجود)؛

۲) رساله گوهر/یمان (با ۴ نسخه موجود)؛

۳) رساله علم و اراده الهی (با ۲ نسخه موجود)؛

۴) دیوان/شعار (با ۱ نسخه خطی).

ترجمه و شرح مختصر الوقایه پربرگ‌ترین اثر فارسی دوانی و برجسته‌ترین اثر فقهی اوست. گوهر/ایمان گزارشی کلامی - فلسفی از مباحثه یا مناظره‌ای است که بین نویسندگان و برخی از دانشمندان معاصر او درباره ماهیت ایمان شکل گرفته است. در علم و اراده الهی، دوانی با هدف پاسخ به پرسش‌هایی که در زمان او درباره علم و اراده الهی مطرح بوده، به تفسیر کلامی - عرفانی دو آیه متناقض‌نما از آیات قرآنی پرداخته و کیفیت خلقت تدریجی و دفعی عالم را به بحث گذاشته است. به احتمال کتاب و رساله‌های نویافته در خارج از مرزهای جغرافیایی ایران امروز تألیف شده و به همین دلیل نسخه‌های آنها کمتر در ایران برجای مانده است؛ به‌طوری‌که غالب نسخه‌های کتاب ترجمه و شرح مختصر الوقایه به ترتیب در کتابخانه‌های ازبکستان، تاجیکستان و پاکستان وجود دارد، همه نسخه‌های رساله علم و اراده الهی و بیشتر دست‌نویس‌های رساله گوهر/ایمان در ترکیه است و نسخه منحصر به فرد دیوان اشعار نیز در کشور عراق قرار دارد.

در پایان مقاله این نکته شایسته یادآوری است که باوجود همه کوشش ما در شناسایی مجموعه آثار فارسی دوانی، هنوز در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی ایران و سایر کشورهای اسلامی و غیراسلامی در آسیا، آفریقا، اروپا، آمریکا و جزایر خاور دور نسخه‌هایی هستند که فهرستی از آنها فراهم نیامده است و در اختیار عموم قرار نگرفته‌اند؛ ازاین‌رو، ناگزیر آثاری که در این مقاله و در مقاله نخستین معرفی شده‌اند، غالباً آثاری هستند که از فهرست‌های نسخه‌های خطی استخراج شده‌اند. با توجه به تألیفات پرشمار دوانی بعید نیست در آینده جز آثار شناسانده‌شده در دو مقاله اخیر، نسخه‌هایی از کتاب‌ها یا رساله‌های ناشناخته او به دست آیند که هنوز فهرست‌نشده در کتابخانه‌های داخلی یا خارجی نگهداری می‌شوند؛ بنابراین، چون فهرستی از آن نسخه‌ها در اختیار نیست، اینک نمی‌توان پرونده پژوهش را بست. با این همه، خوشبختانه اکنون با شناسایی غالب نسخه‌های آثار اصیل او، زمینه تهیه و تدوین فهرست جامع نسخه‌های خطی مجموعه آثار جلال‌الدین دوانی فراهم آمده است تا به‌وسیله آن دوانی‌پژوهان از رجوع به فهرست‌های ناهمگون و پراکنده کتابخانه‌های گوناگون بی‌نیاز شوند. ازاین‌رو، نویسنده درصدد است با تنظیم و تألیف یافته‌های به‌دست‌آمده در قالب فهرستی شخصی، امر پژوهش را در زمینه مراجعه به اصل نسخه‌های خطی دوانی تسهیل کند تا پژوهشگران به سهولت بتوانند به متن آثار او دست یابند؛ باشد که نسل حاضر ضمن بهره‌گیری از تمدن جدید، آگاه باشند که ریشه در فرهنگی کهن و پربردار دارند.

منابع

- ابن کمال پاشا، احمد بن سلیمان (بی‌تا). الوجود. کتابخانه سلیمانیه استانبول (مجموعه اسعد افندی). ش ۱۴۴۱. [۱۳۵پ - ۱۴۱ر]. نسخه خطی.
- اسماعیلی، امیر، و کریم‌آبادی، حسین (۱۳۹۸). کلمات جلال‌الدین دوانی: شرح استاد غلام‌حسین ابراهیمی دینانی بر رساله‌های الزورا و تهلیلیه جلال‌الدین دوانی. نور سخن.
- افشار، ایرج، و دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۶۳). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک (وابسته به آستان قدس) (ج. ۵: مجموعه‌ها و جنگ‌ها، با همکاری محمدباقر حجتی و احمد منزوی). هنر.
- تسبیحی، محمدحسین (۱۳۸۴). فهرست الفبایی نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش (ویرایش دوم با اضافات). مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.

- دانش پژوه، محمدتقی، و حاکمی، اسماعیل (زیر نظر) (۱۳۶۲). *نشریه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران درباره نسخه‌های خطی* (ج. ۱۱-۱۲). دانشگاه تهران.
- در سعادت (۱۳۱۱ق). *دفتر کتبخانه دامادزاده قاضی عسکر محمد مراد* [معروف به مراد مولا]. در سعادت.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۰-۱۳۹۴). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران: فنخا* (ویرایش مجتبی درایتی، ۴۵ ج). سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (۱۳۹۱). *اخلاق جلالی* (عبدالله مسعودی آرانی، مصحح). امیرکبیر.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (۱۹۷۳م). *من اشعار المحقق الدوانی* (اخرجه و اکمله حسین علی محفوظ). *کلیه الآداب جامعه بغداد*، ۱۶، ۴۳-۷۳. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/451957/>
- دوانی، جلال‌الدین محمد (۱۲۷۰ق). *شرح النقایه فی مختصر الوقایه*. کتابخانه ملی تهران. ش ۲۹۹۳۶. ۱۸۸ گ. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (۱۲۵۱ق). *ترجمه و شرح مختصر الوقایه*. انستیتوی شرقشناسی و آثار خطی دوشنبه. ش ۲۰۶۱. ۴۰۵ گ. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (۱۲۳۸ق). *شرح المختصر من مسائل الوقایه*. کتابخانه ملی آنکارا. ش ۴۶۹۴. ۳۱۸ گ. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (۱۱۲۵ق). *ایمان: رساله در تحقیق معنی ایمان*. کتابخانه دانشکده الهیات مشهد. ش ۸/ ۱۹۲۹۵ (ردیف ۱۲۲۴). [ص۳]. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (سده ۱۲ق). *ترجمه فارسی فقه*. کتابخانه گنج‌بخش اسلام‌آباد. ش ۱۵۲۲۶. ۵۴۶ ص. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (سده ۱۱ق). *محبت را چند مرتبه است*. کتابخانه دانشگاه لس‌آنجلس. ش ۱۱/ M.698. [ص. ۱۷۲-۱۷۵]. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (تقریباً سده ۱۱ق). *ترجمه و شرح مختصر الوقایه*. انستیتوی شرقشناسی و آثار خطی دوشنبه. ش ۲۷۰۰. ۲۹۸ گ. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (۱۰۰۵ق). *رساله در علم و اراده الهی*. کتابخانه عمومی مغنيسا. ش ۲۹۷۲/۲. ۴۳ پ - ۴۴ ر. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (سده ۱۰ق). *ترجمه و شرح مختصر الوقایه*. انستیتوی شرقشناسی و آثار خطی دوشنبه. ش ۲۸۹۸. ۲۹۱ گ. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد بن اسعد (بی تا الف). *شرح مختصر الوقایه*. انستیتوی آثار خطی تاجیکستان (دوشنبه). ش ۳۴۸۱. ۹۷۶ ص. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (بی تا ب). *کوهر الایمان موجوداً او معدوماً*. کتابخانه سلیمانیه استانبول (مجموعه شهید علی‌پاشا). ش [۷] / ۲۸۰۶. [۶۴-۶۷ر]. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (بی تا ج). *گوهر ایمان*. کتابخانه ملی آنکارا. ش ۷۰۲۹. ۵۹ پ-۶۲ ر. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (بی تا د). *رساله در بیان اینکه ایمان موجود است یا معدوم*. کتابخانه سلیمانیه استانبول (مجموعه شهید علی‌پاشا). ش [۲۰] / ۲۷۰۳. [۲۷۰-۲۷۰پ]. نسخه خطی.

دوانی، جلال‌الدین محمد (بی تا هـ). *مجموعه الرسائل*. کتابخانه سلیمانیه استانبول (مجموعه مرادملا). ش ۱۳۹۳. [۱۲۴-۱۲۵پ]. نسخه خطی.

شرف، ولی‌الله (۱۴۰۳). *نسخه‌شناسی انتقادی آثار فارسی جلال‌الدین دوانی و تصحیح انتقادی رساله‌های فارسی تصحیح‌شده/و [پایان‌نامه دکترا، دانشگاه فردوسی مشهد]*. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/daeacb66b6950e108b60b976d2061a4a>

شرف، ولی‌الله، و ساکت، سلمان (۱۴۰۳). *نسخه‌شناسی انتقادی آثار فارسی جلال‌الدین دوانی در ایران*.

<https://doi.org/10.22108/rpl.2023.137758.2239>. ۹۲-۷۳، ۱۶(۱)، ۷۳-۹۲.

صدرایی خویی، علی (گردآورنده) (۱۳۸۳). *فهرست نسخه‌های خطی فارسی انستیتو نسخه‌های خطی ترکمنستان - عشق‌آباد*. کتابخانه بزرگ حضرت آیه‌الله العظمی مرعشی نجفی (گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی) و رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران (ترکمنستان).

صدرایی خویی، علی (۱۳۷۷). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی* (ج. ۳۷: ۱۳۵۰۱ تا ۱۴۰۰)، با نظارت عبدالحسین حایری. مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی با همکاری کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

فاضل یزدی مطلق، محمود (۱۳۶۱). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد* (ج. ۲-۳). مرکز نشر دانشگاهی و مؤسسه چاپ و انتشارات و گرافیک دانشگاه مشهد.

قره‌بلوط، علی‌رضا، و قره‌بلوط، احمدطوران (بی تا). *معجم التاريخ التراث الاسلامی فی مکتبات العالم* (ج. ۱-۵: *المخطوطات و المطبوعات*). دار العقبة.

قلنمشدر (طبع و تمثیل) (۱۳۰۱ق). *نورعثمانیه کتبخانه* (سند محفوظ کتب موجوده نک دفتریدر). قلنمشدر. کتبخانه مرحوم شهید علی‌پاشا (بی تا). *فهرست کتب فنون متنوعه در کتبخانه مرحوم شهید علی‌پاشا*. کتبخانه مرحوم شهید علی‌پاشا. دستنویس.

محمودبک مطبعه سی (۱۳۰۰ق). *دفتر کتبخانه اسعد افندی* (ایاصوفیه جوارنده یره بطان محله سنده کائندر). محمودبک مطبعه سی.

منزوی، احمد (۱۳۷۴-۱۳۹۴). *فهرستواره کتاب‌های فارسی* (۱۲ج). انجمن آثار و مفاخر فرهنگی و مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.

منزوی، احمد (۱۳۶۲-۱۳۷۵). *فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان* (۱۴ج). مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.

منزوی، احمد (۱۳۴۸-۱۳۴۹). *فهرست نسخه‌های خطی فارسی* (۶ج). مؤسسه فرهنگی - منطقه‌ای. موجانی، علی (۱۳۷۷). *فهرست نامگوی نسخ خطی مخزن حمید سلیمان انستیتوی شرقشناسی ابوریحان بیرونی ازبکستان*. کتابخانه بزرگ آیه‌الله مرعشی با همکاری دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی و انستیتوی شرقشناسی ابوریحان بیرونی.

موجانی، علی (زیر نظر) (۱۳۷۶). *فهرست نسخ خطی فارسی انستیتوی آثار خطی تاجیکستان* (برای دفتر مطالعات سیاسی بین‌المللی مرکز مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز وزارت امور خارجه، ج. ۲). وزارت امور خارجه.

مولوی بلخی، جلال‌الدین محمد (۱۳۹۶). کلیات شمس تبریزی (براساس تصحیح بدیع‌الزمان فروزان‌فر با ترجمه اشعار عربی، یونانی و ترکی، توضیح لغات [و] اصطلاحات و اشاره به آیات و احادیث) (به کوشش توفیق هاشم‌پور سبجانی، ج. ۲). مرکز نشر دانشگاهی.

مولوی، جلال‌الدین محمد (بی‌تا). رباعیات حضرت مولانا. کتابخانه نورعثمانیه استانبول. ش ۳۸۹۶. [۱پ – ۱۰۰]. نسخه خطی.

نوشاهی، خضر (۱۳۸۴). فهرست دستنویس‌های فارسی در کتابخانه مسعود جهندیر میلیسی (پاکستان) (زیر نظر عارف نوشاهی). نسخه پژوهی، (۲)، ۵۰۸-۳۹۹. <http://noo.rs/kAwBu>

هاشم‌پور سبجانی، توفیق (۱۳۶۶). فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه مغنیا. مرکز نشر دانشگاهی.

References

- Afshar, I., & Daneshpajuh M. T. (1984). *Catalogue of Manuscripts of the Malek National Library* (Affiliated with Astan-e Quds) (Vol. 5: *Collections and Anthologies*, in collaboration with M. B. Hojjati & A. Monzavi). Honar. [In Persian].
- Семенова А. А. (под редакцией и при участии) (1971). *Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР* (Vol. 9). Изд-во Академии наук УзССР. [In Russian]
- Daneshpajuh, M. T., & Hakemi, E. (Under supervision) (1983). *Publication of the Central Library and Documentation Center of the University of Tehran about Manuscripts* (Vol. 11-12). University of Tehran. [In Persian]
- Dar Saadat. (1311 AH). *Notebook of the Library of Son-in-Law's Child of Qazi Askar Mohammad Morad* [known as Morad Mowla]. Dar Saadat. [In Turkish]
- Davani, J. M. (2012). *Akhlaq-e Jalali* (A. Masudi Arani, Ed.). Amir Kabir. [In Persian]
- Davani, J. M. (1973). From the Poems of Muhaqqeq Davani (Compiled & completed by H. A. Mahfuz). *Faculty of Arts of Baghdad University*, 16, 43-73.
- <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/451957/> [In Persian]
- Davani, J. M. (1270 AH). *Commentary of al-Naqāye on Mokhtasar-o al-Vaqāye*. National Library (In Tehran). No. 29936. 188 sheets. [MS In Persian]
- Davani, J. M. (1251 AH). *Translation and Interpretation of Mokhtasar-o al-Vaqāye*. Institute of Oriental Studies and Manuscripts (In Dushanbe). No. 2061. 405 sheets. [MS In Persian]
- Davani, J. M. (1238 AH). *Abridged Commentary of the Matters of al-Vaqāye*. National Library (In Ankara). No. 4694. 318 sheets. [MS In Persian]
- Davani, J. M. (1125 AH). *Faith: A Treatise on the Investigation of the Meaning of Faith*. Faculty of Theology Library (In Mashhad). No. 19295/8 (row 1224). [3 pages]. [MS In Persian]
- Davani, J. M. (12th century AH). *Persian Translation of Fiqh*. Ganj Bakhsh Library (In Islamabad). No. 15226. 546 pages. [MS In Persian]
- Davani, J. M. (11th century). *Love Has Several Stages*. University Library (In Los Angeles). No. M.698/11. [p. 172-175]. [MS In Persian]
- Davani, J. M. (11th century AH, Approximately). *Translation and Interpretation of Mokhtasar-o al-Vaqāye*. Institute of Oriental Studies and Manuscripts (In Dushanbe). No. 2700. 298 sheets. [MS In Persian]
- Davani, J. M. (1005 AH). *Treatise on God's Knowledge and Will*. Public Library (In Manisa). No. 2972/2. 43b-44a. [MS In Persian]
- Davani, J. M. (10th century AH). *Translation and Interpretation of Mokhtasar-o al-Vaqāye*. Institute of Oriental Studies and Manuscripts (In Dushanbe). No. 2898. 291 sheets. [MS In Persian]
- Davani, J. M. (n.d. A). *Commentary on Mokhtasar-o al-Vaqāye*. Institute of Manuscripts of Tajikistan (In Dushanbe). No. 3481. 976 pages. [MS In Persian]
- Davani, J. M. (n.d. B). *The Essence of Faith, in Terms of Existent or Nonexistent*. Suleymaniye Library (In Istanbul, Martyr Ali Pasha's Collection). No. 2806 [7]. [64b-67a]. [MS In Persian]

- Davani, J. M. (n.d. C). *The Essence of Faith*. National Library (In Ankara). No. 7029/4. 59b-62a. [MS In Persian]
- Davani, J. M. (n.d. D). *A Treatise on the Existence or Non-existence of Faith*. Suleymaniye Library (In Istanbul, Martyr Ali Pasha's Collection). No. 2703[/20]. [270a-270b]. [MS In Persian]
- Davani, J. M. (n.d. E). *Collection of Treatises*. Suleymaniye Library (In Istanbul, Morad Mowla's Collection). No. 1393. [124b-125b]. [MS In Persian]
- Derayati, M. (With effort) (2011-2015). *Union Catalogue of Iran Manuscripts: Fankha* (M. Derayati, Ed., 45 Vols). National Library and Archives of the Islamic Republic of Iran. [In Persian]
- Esmaili, A., & Karimabadi, H. (2019). *The Words of Jalaloddin Davani: The Commentary by Professor Qolam Hosein Ebrahimi Dinani on the treatises of al-Zowrā and Tahliliye of Jalaloddin Davani*. Noor-e Sokhan .[In Persian]
- Fazel Yazdi Motlaq, M. (1982). *Catalogue of Manuscripts of the Library of the Faculty of Theology and Islamic Studies of Mashhad* (Vol. 2-3). Academic Publishing Center and Institute of Printing, Publishing, and Graphics of the University of Mashhad. [In Persian]
- Hashempur Sobhani, T. (1987). *Catalogue of Persian Manuscripts of the Manisa Library*. Academic Publishing Center. [In Persian]
- Ibn Kamal Pasha, A. ibn S. (n.d.). *al-Wujud*. Sulaymaniyah (In Istanbul, Asad Effendi's Collection). No. 1441. [135b– 141a]. [MS In Persian and Arabic]
- Kostikyan, K. P. (2017). *Catalogue of Persian Manuscripts in the Matenadaran*. Nairi. Library of the Late Martyr Ali Pasha (n.d.). *List of Books on Various Techniques in the Library of Late Martyr Ali Pasha*. Library of the Late Martyr Ali Pasha. [MS in Turkish].
- Mahmudbek. [1300 AH]. *Notebook of Asad Effendi's Library*. Mahmudbek Printery [In Turkish]
- Monzavi, A. (1995-2015). *Shortlist of Persian Works* (12 vols). Association of Cultural Works and Merits and Center of the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Monzavi, A. (1983-1996). *Union Catalogue of Persian Manuscripts of Pakistan* (14 vols). Iran-Pakistan Institute of Persian Studies (In Islamabad). [In Persian]
- Monzavi, A. (1969-1970). *Catalogue of Persian Manuscripts* (6 vols). Regional Cultural Institute. [In Persian]
- Mowjani, A. (1998). *A Hand List of Manuscripts in the Hamid Suleiman's Depository of Abu Rayhan Biruni Oriental Studies Institute of Uzbekistan*. Grand Library of Ayatollah Marashi in cooperation with the Office of Political and International Studies and the Abu Raihan Biruni Oriental Studies Institute. [In Persian]
- Mowjani, A. (Supervised). (1997). *Catalogue of Persian Manuscripts of the Institute of Manuscripts of Tajikistan* (For the Center for Central Asian and Caucasus Studies of the Ministry of Foreign Affairs, Office of International Political Studies, vol. 2). Ministry of Foreign Affairs. [In Persian]
- Mowlavi Balkhi, J. M. (2017). *The Collection of Shams Tabrizi* (based on the edition of B. Foruzanfar with translation of Arabic, Greek, and Turkish poems, explanation of words [and] terms and reference to verses and hadiths) (With the efforts of T. Hashempoor Sobhani, vol. 2). Academic Publishing Center. [In Persian]
- Mowlavi, J. M. (n.d.). *Quatrains of His Majesty Rumi*. Nuruosmaniye Library. No. 3896. [1b – 100a]. [MS in Persian]
- Nowshahi, Kh. (2005). *Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of Masoud Jahandir Milsî (Pakistan)* (Supervised by Arif Nowshahi). *Manuscript study*, (2), 399-508. <http://noo.rs/kAwBu> [In Persian]
- Qalanmashdar. (Printer and illustrator) (1301 AH). *Nuruosmaniye Library* (with the preserved document and existing copies). Qalanmashdar . [In Turkish]
- Qarabulut, A. R., & Qarabulut, A. T. (n.d.). *Lexicon of the History of Islamic Heritage in Libraries of the World* (Vols. 1-5: *Manuscripts and Publications*). Dar-o al-Aqabe. [in Arabic]
- Sadrayi Khoyi, A. (Compiler) (2004). *Catalogue of Persian Manuscripts of the Institute of Manuscripts of Turkmenistan—Ashgabat*. Grand Library of His Majesty Ayatollah Marashi

- Najafi (Global Treasury of Islamic Manuscripts) and Cultural Counseling of the Embassy of the Islamic Republic of Iran (Turkmenistan). [In Persian]
- Sadrayi Khoyi, A. (1998). *Catalogue of Manuscripts of the Library of the Islamic Consultative Assembly* (Vol. 37: 13501 to 14000, Supervised by A. Hayeri). Center for Islamic Studies and Research in Cooperation with the Library and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Sharaf, V. (2024). *A Critical Codicology of Jalaloddin Davani's Persian Works and a Critical Edition of His Unedited Persian Treatises* [Doctoral dissertation, Ferdowsi University of Mashhad]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/daeacb66b6950e108b60b976d2061a4a> [In Persian]
- Sharaf, V., & Saket S. (2024). Critical codicology of Jalaloddin Davani's Persian works in Iran. *Textual Criticism of Persian Literature*, 16(1), 71-88. <https://doi.org/10.22108/rpl.2023.137758.2239> [In Persian]
- Tasbihi, M. H. (2005). *Alphabetical Catalogue of Manuscripts of Ganj Bakhsh Library* (2th ed. with additions). Iran-Pakistan Institute of Persian Studies. [In Persian]